

Ernst Piper

Nacht over Europa

*Cultuurgeschiedenis van de
Eerste Wereldoorlog*

VERTAALD DOOR

W. HANSEN

2016

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Voorwoord

De Frans-Duitse oorlog van 1870/1871, die leidde tot de stichting van het Duitse Rijk, is voor mij een historische gebeurtenis waarmee ik geen persoonlijke band heb. Met de Eerste Wereldoorlog wel. Mijn beide opa's waren bij die oorlog betrokken. De ene grootvader was een van de weinigen die toentertijd al een rijbewijs hadden. Hij had niet als soldaat gediend, maar hij kon autorijden en werd daarom aan het westelijk front ingezet als vrachtwagenchauffeur bij de militaire intendance. De andere grootvader had tien jaar voordien een uitgeverij opgericht en werd in vele opzichten gedupeerd door de oorlog. Alle zes mannelijke persoonsleden werden opgeroepen, drie van hen sneuvelden. Ook de twee medevennoten van mijn grootvader waren te velde. De eerste moest als reserveofficier meteen opkomen, de andere kreeg om gezondheidsredenen uitstel, maar meldde zich vrijwillig aan en ging ook naar het front. Beiden werden per brief regelmatig op de hoogte gehouden van het wel en wee van de uitgeverij. In een van de brieven was te lezen: 'De oorlogsproductie dreigt al het andere op te sloppen.' Reinhard Piper was in samenwerking met legerinstanties representatieve albums gaan uitgeven, bijvoorbeeld *Zwischen Arras und Péronne* of *Die Schlacht in Flandern*, waarvan de betreffende legereenheden een groot aantal afnamen. Van het boekwerk *Das schöne Ostpreußen*, gewijd aan de overwinnaar van Tannenberg Paul von Hindenburg, werden in korte tijd twintigduizend exemplaren verkocht. Mijn grootvader hield er rekening mee dat hijzelf ook zou worden opgeroepen en maakte zijn zus Gertrud alvast wegwijs in de uitgeverij. Maar hij hoefde niet in dienst; zijn zwager wel, de Joodse arts Ludwig Stern, die bij de gevechten zo zwaar gewond raakte dat hij enkele jaren na de oorlog aan zijn verwondingen bezweek.

Mijn vader en zijn broer kregen van Franz Reinhardt, docent aan de kunstacademie en bevriend met mijn grootvader, in 1915 het met de hand geïllustreerde oorlogsprentenboek *Freund und Feind* cadeau, zodat ze zich op de prille leeftijd van vier, respectievelijk twee jaar een beeld konden vormen van de oorlogspartijen. Tijdens de revolutie van november 1918 was mijn vader, intussen zeven jaar oud, er getuige van hoe vlak voor de ouderlijke woning een man op straat werd doodgeschoten, een voorval dat hem levenslang is bijgebleven. Dat alles leidde ertoe dat de Eerste Wereldoorlog voor mij een contemporaine gebeurtenis is, een gebeurtenis die mensen uit mijn omgeving hadden meegemaakt, ook al zijn de genoemde familieleden intussen allang overleden. Misschien is dat helemaal niet uitzonderlijk. Stéphane Audoin-Rouzeau en Annette Becker verdedigen de stelling dat sinds de jaren negentig van de vorige eeuw er een ‘terugkeer van het verdrongene’ te constateren valt en dat die samenhangt met de derde generatie, die van mij dus: ‘Misschien moeten we bij de derde generatie naar de littekens zoeken die het ongehoorde bloedbad van 1914 tot 1918 heeft achtergelaten.’¹

Na 1945 was in Duitsland de herinnering aan die zware strijd door het recentere verleden weggedrukt en lange tijd nagenoeg gemarginaliseerd. Terwijl in Engeland en Frankrijk *The Great War* respectievelijk *La Grande Guerre* altijd overduidelijk is blijven voortleven, werd hij in Duitsland verdrongen door de verschrikkingen van de Holocaust, die elk menselijk voorstellingsvermogen te boven gingen. Het historisch onderzoek, dat lange tijd vooral op het naziverleden was gericht, was geneigd de tijd vóór 1933 af te doen als de voorgeschiedenis van de volgende oorlog, die in de eerste plaats werd gezien als de periode van de opkomst van de NSDAP.² Pas sinds kort wordt de Eerste Wereldoorlog meer behandeld in de context van de geweldsgeschiedenis van de hele twintigste eeuw en van de ‘Europese burgeroorlog’, een formulering die Franz Marc al in 1914 heeft gemunt.³

Zo keert de Eerste Wereldoorlog nu ook in Duitsland volop terug in het culturele geheugen, wat tot een verbazingwekkende reeks studies heeft geleid, maar ook tot onderzoek van vele, in het verleden verwaarloosde aspecten, bijvoorbeeld de geschiedenis

van de propaganda of die van de media. De negentigste verjaardag in 2004 markeerde een eerste hoogtepunt in de nieuwe omgang met die oorlog. De aandacht ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de oorlog is nog veel groter door de intussen gecreëerde mediale mogelijkheden. De Eerste Wereldoorlog dringt heftiger onze woonkamers binnen dan ooit tevoren. Die oorlog komt nu terug, waarbij meteen de vraag opkomt hoeveel onze voorstelling van die oorlog nog te maken heeft met de gebeurtenissen in de jaren van 1914 tot 1918, respectievelijk in welke mate het beeld in 2014 zich door de vervorming in de herinnering en de geschiedschrijving heeft verwijderd van die gebeurtenissen.

De geschiedenis is het object van een constructie, heeft Walter Benjamin ooit opgemerkt. Dat proces vindt niet plaats in een abstracte, luchtledige of zelfs tijdloze ruimte, maar op een concrete plaats, die vol zit met heden. Bij elke nieuwe constructie is het heden anders, zodat ook het resultaat telkens anders is.⁴ Tegenwoordig staat niet meer het verzet tegen de theorie van de Duitse medeplichtigheid aan het uitbreken van de oorlog op de voorgrond, noch de ontkenning van de nederlaag door een verwijzing naar de dolkstootlegende. En voor de Fransen is Verdun niet meer in de eerste plaats een patriottistische plek, een plaats waar de *Grande Nation* zich in grote nood gehandhaafd heeft, maar een plaats van verzoening. Intussen hebben de Duitsers vrede met die oorlog. Na 1918 was er over de nederlaag geen verhaal dat het land kon verenigen; in plaats daarvan werd er een strijd over de schuldvraag uitgevochten. Consensus was er hoogstens over de wens naar een herziening van het Vredesverdrag van Versailles. Pas na 1945, na de tweede verloren oorlog, was er in Duitsland een ‘cultuur van de nederlaag’ (Wolfgang Schivelbusch) mogelijk.⁵

Michel Foucault huldigde de opvatting dat elke optekening van de geschiedenis op haar beurt ook een representatie van de geschiedenis is en in dat opzicht altijd afhankelijk van overlevering en perceptie. De studie van de geschiedenis is nooit meer dan een studie van de verschillende vormen van herinnering.⁶ Bij mijn werk als historicus heb ik altijd grote waarde gehecht aan het onderzoek van verschillende vormen van herinneren en herdenken, en dat zal ook in het laatste hoofdstuk van dit boek een hoofdrol spelen.

Maar ik geloof niet dat de politiek ten opzichte van het verleden en de herinneringscultuur deel zijn van de geschiedwetenschappelijke materie. De herinnering komt niet in de plaats van wat er gebeurd is, ook al concurreren beide vaak met elkaar. De historicus is wetenschapper en geen ooggetuige. Het object van zijn onderzoek is niet alleen wat er is gebeurd, maar ook de overlevering ervan, de reconstructie van wat er is gebeurd, zoals de omgang met de symbolische dimensies van het verleden, de collectieve verbeelding of de analyse van de manieren waarop en het doel waarvoor de geschiedenis is gebruikt; die omgang manifesteert zich niet alleen op gedenkplaatsen, in historische musea of door monumenten, maar ook op de 'politieke plekken' (Sandra Petermann⁷).⁸ De verhalen over de geschiedenis zijn daarbij even belangrijk als de geschiedenis zelf. Het een wordt door het ander begrijpelijk. De 'dialectiek van het concrete' (Karel Kosik) gaat ervan uit dat elk fenomeen kan worden begrepen als een element van het geheel.⁹

In dit boek wordt de tijd tussen 1914 en 1918 bekeken vanuit een cultuurhistorisch perspectief, het gaat om 'symbolische vormen van het verleden', zoals 'tekens, metaforen, politieke taal, collectieve representatie of rituelen', maar ook om de acteurs en hun directe perceptie van het historische gebeuren, die nog niet is gevormd door de kennis, de uitkomst en de latere duidingen van de oorlog.¹⁰ Mijn speciale belangstelling gaat uit naar de toenmalige discursieve inspanningen om het oorlogshandelen respectievelijk het handelen in oorlogstijd te legitimeren, dus naar de omvangrijke literatuur in het kader van de geestelijke mobilisatie, maar ook naar propagandistische geschriften, discussies over het doel van de oorlog, de werken van de deelnemers aan en de tegenstanders van de oorlog, en niet in de laatste plaats de artefacten van de herdenkingscultuur. Daarbij staan de Centrale mogendheden (Duitsland en Oostenrijk-Hongarije) in het middelpunt, die te oordelen naar wat we nu allemaal weten niet alleen schuld hadden aan de oorlog, maar door hun gedrag in de beslissende crisisweken die oorlog in elk geval ook in belangrijke mate mede hebben ontketend. Maar daarnaast gaat onze blik ook uit naar wat er gebeurde in de landen die verenigd waren in hun strijd tegen het Duitse Rijk en de Habsburgse monarchie, vooral in Groot-Brittannië, Frankrijk

en Italië, evenals in de landen die neutraal bleven. Doel van deze studie is een ‘compacte beschrijving’ in de zin van de cultuurtheorie van Clifford Geertz,¹¹ die de mensen verweekeld ziet in een betekenisweb dat hij cultuur noemt: ‘Het onderzoek is dus geen experimentele wetenschap die naar wetten zoekt, maar een interpreterende wetenschap die naar betekenissen zoekt.’¹² Of dat doel is bereikt, is aan de welwillende lezer.

Ik dank mijn agent en vriend Peter Fritz, die zich met grote betrokkenheid voor dit boek heeft ingezet. Voor de deskundige en betrokken begeleiding ben ik dank verschuldigd aan het team van uitgeverij Propyläen, vooral aan Jan Martin Ogiermann, Christian Seeger en Tanja Ruzicska. Sönke Neitzel, Gerhard Hirschfeld en Andreas Austilat hebben zich beziggehouden met eerdere versies, waarvoor dank. Kerstin Lorenz heeft me onvermoeibaar geholpen bij mijn bibliografisch onderzoek. Ik kreeg waardevolle suggesties van de deelnemers aan mijn werkcolleges op de universiteit van Potsdam. Maar heel in het bijzonder dank ik Heike Roehl, die me tijdens mijn reizen naar de voormalige slagvelden heeft begeleid met grote opgewektheid, stimulerende belangstelling, buitengewoon behulpzame talenkennis en een nooit aflatende energie. Het boek heeft het meest te danken aan haar, en aan haar is het opgedragen.

Proloog

Alle wegen leiden naar zwarte verrotting

De Oostenrijkse dichter Georg Trakl, in 1887 in Salzburg geboren als vierde van zes kinderen, groeide ogenschijnlijk beschermd op in een burgerlijk gezin. En toch heeft hij de afgronden van het menselijk bestaan gepeild zoals maar weinig anderen. Zijn vader had een florerende ijzerhandel, die profiteerde van de industriële ontwikkeling van het land. Hij was een gezinshoofd met een evenwichtig temperament, hij voelde sympathie voor de Duits-nationale beweging, maar was loyaal aan het Habsburgse vorstenhuis. Zijn zoon Georg volgde het gymnasium, maar moest vanwege onvoldoende prestaties de school voortijdig verlaten en begon aan een opleiding tot apotheker. In 1908 ging hij naar Wenen om farmacie te studeren. De jeugdjaren van Trakl werden overschaduwed door zijn neerslachtige stemmingen. Zijn toenemende excessieve drugsgebruik beperkte zich niet tot alcohol. Zijn moeder was al verslaafd geweest. Georg Trakl nam alles wat hij maar te pakken kon krijgen, morfine, opium en andere verdovende middelen. Door zijn werk als apotheker had hij makkelijk toegang tot vele roesmiddelen, en zijn vrienden hebben hem meer dan eens versuft aangetroffen, bedwelmd door chloroform.

Als gymnasiast was Trakl al gaan schrijven, prozastukjes, toneelscènes, maar vooral poëzie, zwaarmoedige gedichten beïnvloed door het Franse symbolisme. Hij vond snel een heel eigen toon, die getuigde van een groot talent, maar ook van ontheemding en diepe wanhoop. In de laatste jaren vóór de Eerste Wereldoorlog ontstonden de gedichten die Trakls roem als een van de belangrijkste expressionistische dichters vestigden. In 1913 publiceerde de Berlijnse uitgever Kurt Wolff zijn eerste dichtbundel.¹³ In het daar afgedrukte gedicht ‘Mensheid’ laat Trakl een apocalyptisch scenario doorklinken:

Mensheid, voor vuurmonden front gemaakt,
Tromgeroffel, duistere krijgersgeesten doven,
Door bloednevel waden; zwart ijzer braakt,
Vertwijfeling, nacht in droevige hoofden:
Daar Eva's schim, jacht, geld roodgemaakt.
Licht breekt door wolken, het avondmaal.
In brood en wijn woont vredig zwijgen,
Vergaard zijn daar de twaalf allemaal.
Ze schreeuwen in hun slaap onder olijventwijgen;
Thomas steekt zijn hand in het wondovaal.¹⁴

Terwijl Jakob von Hoddis in zijn beroemde gedicht 'Weltende' het onstuimige jeugdige verzet tegen de zelfvoldane burgers van het wilhelminische tijdperk beeldend tot uitdrukking brengt, overheersen bij Trakl uitzichtloosheid en ondergang. Hoogstens de verwijzing naar het laatste avondmaal kan als hoop op een religieuze bevrijding na de apocalyps worden geduid. Maar veel sterker dan de hoop is bij Trakl de hallucinatie van het naderende einde, de laatste catastrofe. Anders dan alle anderen is hij geen dichter die de *furor teutonicus* bezingt. Hij richt zijn hoop niet op de naderende oorlog.

Apocalyptische beelden kenden in de Europese kunst en literatuur een rijke traditie, en in de literatuur van de Eerste Wereldoorlog waren ze wijdverbreid. Maar na de ervaringen van Auschwitz en Hiroshima is de apocalyps uit de literatuur verdwenen: 'De literaire metafoor van de apocalyps is geschikt voor nagenoeg elke menselijke catastrofe, met uitzondering van de laatste en definitieve.'¹⁵ George Trakl wist niets van Auschwitz en Hiroshima. Maar anders dan veel van zijn tijdgenoten voorvoelde hij de onnoemelijke verschrikking van de oorlog.

Nadat hij zijn militaire dienst als eenjarige vrijwilliger bij de keizerlijk-koninklijke geneeskundige troepen nr. 2 in Wenen had vervuld, werd Georg Trakl op 1 december 1911 tot aspirant-apotheker bij de landweer benoemd. Er volgde een onzekere tijd, waarin hij vaak van standplaats veranderde, zijn geliefde zuster Margarete in Berlijn bezocht en meermalen naar banen solliciteerde, voor het laatst bij de afdeling Koloniën van het Nederlandse ministerie

van Buitenlandse Zaken, waar hij werd afgewezen. Zijn financiële situatie was in die tijd hachelijk, maar zijn vriend en mecenas Ludwig von Ficker, die in Innsbruck het culturele tijdschrift *Der Brenner* uitgaf, sprak op 27 juli 1914 met Ludwig Wittgenstein af dat van de honderdduizend kronen die laatstgenoemde voor *Der Brenner* ter beschikking had gesteld, twintigduizend kronen zouden worden toegewezen aan Georg Trakl. (Dezelfde bijdrage kreeg ook Rainer Maria Rilke.) Daarmee zou het bestaan van de dichter voor jaren verzekerd zijn geweest. Maar de daaropvolgende dag verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan het koninkrijk Servië.

In augustus wilde Trakl naar zijn geboortestad Salzburg reizen, maar het uitbreken van de oorlog kwam tussenbeide. Op 5 augustus meldde hij zich vrijwillig bij zijn eenheid om ‘actieve dienst’ te verlenen, waarschijnlijk niet uit patriottische overmoed, maar eerder om zich in het onvermijdelijke te schikken en als vrijwilliger zekere voordelen te genieten.¹⁶ Georg Trakl voorzag duidelijk wat er stond te gebeuren. Er bestaat één gedicht van hem waarvan we zeker weten dat hij het in augustus 1914 heeft geschreven:

In het oosten

De duistere gramschap van het volk
Is als de wilde orgels van de winterstorm,
De purperen golven van de slag,
Ontloverde sterren.

Met gebroken brauwen, zilveren armen
Wenkt de nacht stervende soldaten.
In de schaduw van herfstige essen
Zucht de geest van de getroffen.

Doornige wildernis omgordt de stad.
Vanaf bloedige hoogte maakt de maan
Jacht op ontstelde vrouwen.
Wilde wolven braken door de poort.¹⁷

Op 24 augustus trok Trakl met een colonne geneeskundige troepen vanuit Innsbruck naar het front. Toen uitgever Ludwig von Ficker op het centraal station afscheid van hem nam, drukte Trakl hem een briefje in zijn hand:

Gevoel op het ogenblik van het doodsgelijke zijn
Alle mensen zijn de liefde waard
Ontwakend voel je heel de bittere wereld
daarin al je oningeloste schuld
je gedicht een onvolkomen boete.¹⁸

Op 23 juli 1914, bijna vier weken na de aanslag in Sarajevo, had baron Vladimir Giesl, de keizerlijk-koninklijke gezant in Belgrado, de Servische minister-president een willens en wetens onacceptabel geformuleerd ultimatum overhandigd, dat binnen 48 uur zou verstrijken. Toen de Servische regering binnen de gestelde termijn aan de ultimatief gestelde eisen voldeed, maar op twee punten ontwijkend antwoordde, verbrak de gezant de diplomatieke betrekkingen met Servië, stapte met de vooraf al gepakte koffers op de trein en verliet Belgrado. Na tien minuten was de trein aan de overkant van de Donau en daarmee op Habsburgs grondgebied. De gezant telegrafeerde naar Wenen om verslag van de situatie te doen, maar daar was men voortvarend te werk gegaan. De gedeeltelijke mobilisatie tegen Servië was al in gang gezet.

Dat was het uur U van de krijgsvrijheid, wier ferventste vertegenwoordiger veldmaarschalk vrijheer Franz Conrad von Hötzendorf was, de chef van de keizerlijk-koninklijke generale staf, een daadkrachtige en vechtlustige man. Conrad had zich verdienstelijk gemaakt door de modernisering van de ouderwetse Oostenrijks-Hongaarse strijdkrachten, maar had ook grootse plannen ontwikkeld voor de toekomst van het Habsburgse Rijk. Hij pleitte herhaaldelijk voor een preventieve aanvalsoorlog tegen Italië. In een memorandum trok hij de Oostenrijks-Hongaarse schikking van 1867 in twijfel en stelde voor om Servië in de Donaumonarchie op te nemen. Conrad had gedetailleerde operatieplannen uitgewerkt tegen de potentiële oorlogstegenstanders Rusland, Servië en Italië, hoewel het laatste land door een bondgenootschap uit

1882 met Oostenrijk gelieerd was. Toen de oorlog zich in juli 1914 inderdaad aankondigde, nam Conrad vastberaden verkeerde strategische beslissingen, die Oostenrijk-Hongarije binnen enkele maanden aan de rand van de nederlaag brachten.

De oorlogsverklaring van 28 juli bracht in het Habsburgse Rijk veel enthousiasme teweeg. De leus ‘Servië moet sterven’ bracht de mensen in vervoering, en Conrad gaf uiting aan de hoop dat heel Servië bezet zou zijn rond de vierentachtigste verjaardag van keizer Frans Jozef op 18 augustus.¹⁹ De fixatie op Servië leidde ertoe dat tegen het kleine land drie legers werden ingezet, evenveel als tegen het machtige rijk van de tsaar, waaraan intussen ook de oorlog was verklaard. Dat verzwakte het Russische front dermate dat het bijna tot een ramp leidde, zonder dat het tegelijkertijd op de Balkan tot het verhoopte succes kwam. Op 16 augustus begonnen de Oostenrijks-Hongaarse troepen aan de opmars naar de hoogvlakte van Cer ten zuidwesten van Belgrado, maar de Servische eenheden slaagden erin ze weer terug te dringen naar hun oorspronkelijke positie. De slag bij Cer eindigde op 24 augustus met een overwinning van de Serven, terwijl het veel betere keizerlijk-koninklijke leger het verlies van achttienduizend doden en gewonden en de gevangenschap van 4500 manschappen moest accepteren. Doordat Duitse en Oostenrijkse kranten daar geen melding van maakten, hoorde de bevolking niets van dat desastreuze begin van de oorlog.

De Russen waren intussen aan hun opmars begonnen. Medio augustus al zetten zij de aanval op Oost-Pruisen in, dat alleen door het 8ste leger werd verdedigd, doordat het Duitse Rijk volgens de doctrine van het Schlieffen-plan zijn troepen vooral aan het westelijke front had samengebracht. In de Slag bij Gumbinnen leden de Duitsers op 19 en 20 augustus een pijnlijke nederlaag, zodat de Russen korte tijd grote delen van Oost-Pruisen konden bezetten. Maar veel belangrijker was de slag om Galicië. Het koninkrijk Galicië en Lodomerië was het meest oostelijke kroonland van het Cisleithanische deel van de Habsburgse monarchie, afgezien van de Boekovina, dat in 1849 als zelfstandig kroonland werd gescheiden van Galicië. Daar leefde een tiental verschillende etnische groepen samen. In de hoofdstad Lemberg, de op drie na grootste stad van het Habsburgse Rijk, woonden toentertijd iets

meer dan tweehonderdduizend mensen, van wie driekwart aangaf Pools als spreektaal te hebben. De anderen spraken meestal Duits of Roetheens, zoals het Oekraïens indertijd werd genoemd. Ongeveer 57.000 inwoners van de stad waren Joden, die bijna allemaal Jiddisch spraken. Lemberg was een van de grootste garnizoenssteden in het gebied vóór de Karpaten; twee andere belangrijke vestingen waren het driehonderd kilometer westelijker gelegen Krakau en Przemyśl, dat tegenwoordig slechts enkele kilometers van de Pools-Oekraïense grens ligt. In 1914 waren alleen al in en rondom Przemyśl, dat werd omgeven door een versterkingsring van vijfenveertig kilometer doorsnee, ruim 140.000 Oostenrijkse, Hongaarse en Poolse soldaten gestationeerd.²⁰

De vestingsteden Krakau, Przemyśl en Lemberg moesten de veiligheid waarborgen van het gebied aan de noordoostelijke flank van het Habsburgse Rijk. Ze waren groot en machtig, maar beschikten niet over de nieuwste technologische verworvenheden. Het tsarenrijk, dat in 1905 in de Russisch-Japanse oorlog een onverwachte nederlaag had geleden, richtte zijn machtsambities sindsdien op Europa. Vooral door de uitbreiding van het spoorwegennet konden de Russische legers na het uitbreken van de oorlog veel sneller optrekken dan de Oostenrijkers hadden verwacht. Op 29 augustus 1914 meldde het oppercommando van de keizerlijk-koninklijke leger: ‘De beslissende slag in de buurt van Lemberg kan nog dagenlang duren. Alle tekenen wijzen erop dat hij zal uitlopen op een overwinning voor ons.’²¹ Vier dagen later was de veldslag al achter de rug, en de *Pester Lloyd* zag zich genoodzaakt om ergens weggestopt op pagina drie mee te delen: ‘Aan de eventuele noodzaak het bij Lemberg strijdende leger iets terug te trekken, hoeven we (...) geen bijzondere betekenis toe te schrijven.’²² In werkelijkheid deed die eventualiteit zich op dat tijdstip al voor. Conrad von Hötzendorf moest de chaotisch terugstromende Oostenrijks-Hongaarse troepen tot ver achter Lemberg terugtrekken, en de hoofdstad van het kroonland viel op 3 september in Russische handen.

Op 6 september liet Conrad het 4de leger een tegenaanval uitvoeren, maar hij moest zich bij Rawa Russka gewonnen geven aan de superieure Russische eenheden. In de eerste dagen van septem-

ber werden in totaal ongeveer 130.000 Oostenrijks-Hongaarse soldaten door de Russen gevangengenomen, en nog eens 300.000 sneuvelden of raakten gewond, honderden kanonnen en enorme hoeveelheden militair materiaal gingen verloren. Daarmee had het Oostenrijks-Hongaarse leger aan het Galicische front bijna de helft van zijn troepen ingeboet, en het initiatief was volledig in handen geraakt van de Russen, wat extra ernstig was doordat er geen ruimte was om zich terug te trekken. Winston Churchill vergeleek de nederlaag bij Lemberg met de gelijktijdige Duitse nederlaag in de slag aan de Marne, die de mislukking van het Schlieffenplan bezegelde.²³ De Russen konden nu ruim honderdvijftig kilometer in de richting van de Karpaten oprukken. In de maanden december 1914 tot maart 1915 leidde het tot de dramatische winteroorlog in de Karpaten, een van de slagen met de grootste verliezen in de hele Eerste Wereldoorlog aan het oostfront.

Toen Conrad von Hötzendorf zich gedwongen zag zijn leger terug te trekken, bleef enkel de vestingstad Przemyśl in Oostenrijks-Hongaarse handen. De 140.000 soldaten zaten samen met 30.000 burgers in de vestingstad opgesloten en dreigden de hongerdood te sterven. Toch hielden ze ruim honderd dagen stand tegen de Russische belegering. In die moeilijke situatie, waarin het oppercommando van het Oostenrijks-Hongaarse leger probeerde zijn eenheden te hergroeperen en de Russische legers naar Galicië stroomden, kwam Trakl met zijn lazareteenheid in Grodek aan, het huidige Horodok in Oekraïne, ongeveer vijfentwintig kilometer ten zuidwesten van Lemberg. De dichter is er waarschijnlijk maar heel kort geweest, want de stad, die in die dagen zo'n twaalfduizend overwegend Poolse inwoners telde, werd door de Russen ingenomen op 7 september 1914, de dag waarop Trakl vermoedelijk arriveerde. Het idyllische stadje aan de spoorlijn van Krakau naar Lemberg kwam in de Eerste Wereldoorlog telkens weer tussen de fronten terecht.

Vanuit Grodek trok Trakls eenheid, het keizerlijk-koninklijke veldhospitaal 7/14, verder in de richting van Lemberg; het 3de Oostenrijks-Hongaarse leger probeerde de stad vergeefs te heroveren. Het kwam tot hevige gevechten met talloze doden aan beide zijden, die 'in warrige en vreselijke hopen opgestapeld lig-

gen'.²⁴ Vooral in een bos ten noordoosten van Grodek werd bitter gevochten. De Russen waren erin geslaagd met klimijzers in de naaldbomen te klauteren en bovenin machinegeweren op te stellen, waarmee ze 'woest' om zich heen schoten. Toch moesten ze hun positie uiteindelijk opgeven, maar ze beschoten daarna het bos hevig met granaten en schrapnels, waardoor 'de aanwezigheid een hel werd'.²⁵ Hier werd de lazareteenheid van assistent-apotheker Georg Trakl voor het eerst ingezet. Twee dagen lang moest de gediplomeerde apotheker zonder medische ondersteuning zorgen voor negentig zwaargewonde soldaten, die in een schuur waren ondergebracht. Aan de takken van de bomen vóór de schuur hing de lijken van Oekraïeners die wegens vermeende spionage waren terechtgesteld. Weken later hoorde Trakl nog 'het kreunen van de lijdens, en hun smeekbeden om een eind aan hun kwelling te maken'.²⁶

Een zwaargewonde man, die een schot in zijn blaas had gekregen, pleegde zelfmoord om te ontkomen aan de ondraaglijke pijn. Hij schoot zich door zijn hoofd en 'plotseling kleefden er stukjes bloederige hersens aan de wand'.²⁷ Een ooggetuige, apotheker Konrad Rawski-Conroy, vertelde er later over: 'Ik zag Trakl met van ontzetting opengesperde ogen tegen de houten wand van de schuur leunen. Zijn pet was uit zijn handen gegleden. Hij merkte het niet, en zonder op zijn omgeving te letten hijgde hij: "Wat kan ik doen? Hoe moet ik helpen? Het is ondraaglijk."' ²⁸

Op 11 september kwam het bevel tot terugtrekking, Trakl en zijn eenheid trokken met de overgebleven Oostenrijks-Hongaarse troepen naar het westen, eerst naar Przemyśl en van daaruit naar Jaroslau (nu Jarosław). Waarschijnlijk op 22 september deed Trakl een poging tot zelfmoord. Met de woorden dat hij niet verder kon leven, dat men hem maar moest vergeven, maar dat hij zich moest doodschieten, sprong Trakl tijdens het avondeten van zijn stoel op en stormde naar buiten. Verschillende kameraden gingen achter hem aan en rukten samen het wapen uit zijn handen. In die tijd ontstond het gedicht 'Klage':

Slaap en dood, de duistere adelaars
Omruisen nachtenlang dit hoofd:

Dat de ijzeren golven der eeuwigheid
De gouden beeltenis van de mens
Verzwelgen. Op gruwelijke klippen
Slaat het purperen lijf te pletter
En de donkere stem klaagt
Boven de zee.
Zuster van onstuimige droefenis
Zie een angstig schip zinkt weg
Onder sterren,
Voor het zwijgende gelaat van de nacht.²⁹

Zo'n tien dagen later arriveerde de dichter in Limanowa, een stadje in de Beskiden, ten zuidoosten van Krakau. Daar bracht hij een welhaast vredige tijd door en hij genoot van het 'zachte en weidse heuvellandschap'.³⁰ Op 7 oktober werd hij tot zijn verrassing naar Krakau overgeplaatst, als apotheker, naar hij veronderstelde, maar in werkelijkheid om een andere reden. Vanuit Krakau schreef hij aan zijn vriend Ludwig von Ficker: 'Ik ben sinds vijf dagen hier in het garnizoenshospitaal ter observatie vanwege mijn geestelijke toestand. Mijn gezondheid is vermoedelijk enigszins aangetast en ik verval nogal vaak in een onbeschrijfelijke treurigheid.'

Georg Trakl was in de psychiatrische afdeling van het garnizoenshospitaal nr. 15 beland en zijn vriend maakte zich zorgen. Op 25 oktober arriveerde Ficker voor een tweedaags bezoek in Krakau.³¹ Hij probeerde de dienstdoende artsen er vergeefs van te overtuigen dat Trakls depressiviteit in het algemeen niet van lange duur was en dat het voor de patiënt het beste was als hij hem mee naar huis zou kunnen nemen.

Trakl was bang dat hij vanwege 'moedeloosheid tegenover de vijand' voor de krijgsraad zou moeten komen en terechtgesteld zou worden. Instinctief voelde de dichter dat hij niet beschikte over de voor de aanstaande volkerenmoord vereiste oorlogszucht. Ficker deed zijn uiterste best hem het hersenspinsel van een dreigend proces als gevolg van zijn zelfmoordpoging uit het hoofd te praten. De ontmoetingen tussen beide mannen werden overschaduwed door de omstandigheid dat Trakl zijn kleine ziekenkamer deelde met een luitenant die aan delirium tremens leed en ongecontroleerde

woede-uitbarstingen kende. De ziekenkamer met de getraliede ramen deed Ficker aan een gevangenis denken, en de troosteloosheid ervan nam nog toe als het donker werd: ‘De kwetsbaarheid van alle deemoedige schepsels in die wereld van zinloos geweld werd onvergetelijk verdiept toen Trakls bediende, een bleke, ziekelijk uitziende man, tentzeil en deken over een hoopje houtwol op de grond uitspreidde, om in de hoek tussen raam en ijzeren bed aan het hoofdeind van zijn heer te gaan liggen slapen.’³²

Op de tweede dag van Fickers verblijf in Krakau las Trakl aan zijn vriend de twee gedichten voor die hij te velde had geschreven, het al geciteerde ‘Klage’ en ‘Grodek’:

’s Avonds klinken de herfstige bossen
Van dodelijke wapens, de gouden vlakten
En blauwe meren, waarboven de zon
Duister rolt; omvat de nacht
Stervende krijgers, de wilde klacht
Van hun gebroken monden.
Maar stil hoopt zich op weidegrond
Een rode wolk op, waarin een vertoornde god woont,
Het vergoten bloed, maankilte;
Alle wegen leiden naar zwarte verrotting.
Onder gouden takken van nacht en sterren
Wiebelt de schim van de zus door de zwiigende bomen,
Om te groeten de geesten der helden, de bloedende hoofden;
En zacht klinken in het riet de duistere fluiten van de herfst.
O trotse treurnis! Haar altaren van weleer
Enorme pijn voedt nu de hete vlam van de geest,
Het ongeboren nageslacht.³³

Terwijl de oorlog voor de expressionisten vaak een metafoor was voor de omkering van de verhoudingen, voor een purgatorium, waarna een nieuwe mens in een nieuwe wereld zou leven – denk bijvoorbeeld aan het beroemde gedicht ‘Der Krieg’ van Georg Heym – overheersen hier duisternis, wanhoop en vernietiging: gebroken monden, bloedende hoofden en enorme pijn. Op het eind is er de aanroeping van het ongeboren nageslacht van de dode soldaten.

‘Grodek’ zou het laatste gedicht zijn dat Trakl schreef. Hij stuurde Ludwig von Ficker de dag na diens bezoek de beide gedichten die deze in het volgende nummer van *Der Brenner* wilde publiceren, en schreef erbij: ‘Sinds uw bezoek aan het hospitaal is het me dubbel treurig te moede. Ik voel me bijna al niet meer bij deze wereld horen.’³⁴ Mocht hij sterven, schreef hij verder, dan moest zijn zus Margerete zijn erfgename zijn.

Op 3 november 1914 overleed Georg Trakl ’s avonds tegen negen uur aan een cocaïnevergiftiging. Hij had al lange tijd cocaïne in aanzienlijke hoeveelheden gebruikt, ook in het garnizoenshospitaal, waar hij het middel onder zijn bed verstopte. Of hij zich ditmaal in de dosering heeft vergist of bewust een eind aan zijn leven heeft gemaakt, kon niet meer worden opgehelderd.

In het voorjaar van 1915 publiceerde het expressionistische tijdschrift *Zeit-Echo. Ein Kriegs-Tagebuch der Künstler* Paul Klees tekening ‘De dood voor de idee’. Op de tegenoverliggende bladzijde stond het gedicht ‘Die Nacht’ van Trakl.³⁵ Daaronder was genoteerd: ‘Georg Trakl / aan zijn verwondingen bezweken in het garnizoenshospitaal in Krakau / 3 november 1914’. Dat was niet onjuist. De oorlog had zijn ziel dodelijk gewond. Op 6 november 1914 werd hij in Krakau begraven, als een van de bijna vijftien miljoen mensen die in de Eerste Wereldoorlog zijn gestorven.³⁶ Ieder mag voor zichzelf uitmaken of Georg Trakl een militaire of een burgerlijke dood is gestorven.